

Farlig fødselskontroll

Om stenging og likvidering av mødrehygienekontorer under annen verdenskrig

Dangerous birth control

Closure and liquidation of birth control clinics during the Second World War

Astri Andresen

Professor i historie og dr.philos, Institutt for arkeologi, historie, kulturvitenskap og religionsvitenskap (AHKR), Universitetet i Bergen

astri.andresen@uib.no

Kari Tove Elvbakken

Professor i statsvitenskap og dr.polit., Institutt for politikk og forvaltning, Universitetet i Bergen

karitove.elvbakken@uib.no

Sammendrag

I 1940 var det tolv mødrehygienekontorer i Norge. De ga opplysning og solgte prevensjon; noen drev også svangerskaps- og spedbarnskontroll. Mødrehygienekontorene var aksjeselskaper eid av arbeiderbevegelsens kvinneorganisasjoner. I april 1941 ble kontorene stengt og inventaret beslaglagt og fordelt til organisasjoner som var godkjent av Nasjonal Samling (NS) for helsearbeid for barn. Deretter startet likvideringen av aksjeselskapene som selskaper. Stengingen hadde klare paralleller i Hitlers Tyskland, men i Norge inngikk den i en pronatalistisk befolkningspolitikk med støtte langt ut over NS. Med utgangspunkt i dette og i situasjonen i 1940 blir stengingen og likvideringen og de følgene dette fikk etter krigen, undersøkt. Vi viser at kvinners mulighet til å kontrollere antallet fødsler med prevensjon og en relativt liberal abortpraksis ble drastisk endret under krigen. Resultatet ble mer alvorlig enn det som tidligere har vært kjent, da ikke bare de offentlig støttede mødrehygienekontorene ble stengt, men også likvidert – ødelagt. Det fikk stor betydning også etter krigen. Artikkelen bidrar med ny kunnskap om de politiske konfliktlinjene på dette feltet og viser at arbeiderkvinnebevegelsen var en pådriver for kvinners rett til å bestemme barnetallet lenge før den nye kvinnebevegelsen kom til rundt 1970. Inntil da var rett til fødselskontroll i stor grad et klassekrav, selv om det fantes noen eksepjonelle feminister som overtrådte klassegrensen.

Nøkkelord

Mødrehygienekontor, fødselskontroll, arbeiderkvinnebevegelsen, befolkningspolitikk, annen verdenskrig

Abstract

There were 12 birth control clinics in Norway when, in April 1940, German troops invaded the country. The clinics informed about and offered contraceptives for sale. They also offered health control of newborns, toddlers, and pregnant women. The clinics were organized as share-holding companies with the labor women's movement as shareholders. A year after the invasion, the Nazi authorities closed the birth control clinics, confiscated their belongings, and – eventually – gave them to NS-approved pro-natalist organizations. After the closure, the authorities started to liquidate the share-holding companies. The closure of the clinics resembled actions taken in Germany after the Nazi – takeover in 1933, but to restrict access to information and means of birth-control had considerable support from Norwegian conservative circles outside the Nazi Party. We explore the closure and liquidation of the birth control clinics and their transformation into NS-approved health stations and discuss the extent to which these measures

impacted birth control policies after the war. We identify lines of political conflicts over women's rights to birth control and emphasize the role of the labor women's movement. The article provides new knowledge about the conflicts over birth control and shows that labor women's organizations led the battle until the new women's movement took up the fight around 1970. Until then, claims for control were a class issue, although exceptional feminists who crossed the class border existed.

Keywords

Birth control, birth control clinics, labor women's movement, population policy, second world war

Innledning

Denne artikkelen handler om kvinners mulighet til fødselskontroll i Norge fra rundt 1940 til 1960. For å få fram de endringene den tyske okkupasjonen førte med seg, blir utviklingen sett i lys av de foregående par tiårene. Fødselskontroll kan være en rett for kvinner ved å gi adgang til prevensjon, abort og eventuelt sterilisering. I noen sammenhenger har det også vært en plikt, for ikke å si tvang, for eksempel ved sterilisering av kvinner som myndigheter eller myndighetspersoner på ulike nivå mente ikke burde få barn (Haave 2000). Å kunne regulere reproduksjonen og bestemme om, når og hvor mange barn en ville ha, var av de viktigste kravene i den radikale og ofte sosialistiske delen av kvinnebevegelsen siden sist på 1800-tallet (Gordon 2007). Kravet om fødselskontroll var flerdelt. Det gjaldt å kunne regulere barnefødsleene for å beskytte kvinners liv og helse og motvirke fattigdom og det gjaldt å beskytte barna, for fattige hadde dårligere muligheter til å forsørge og ta vare på dem. Slik gjaldt det å kunne gi barn en bedre framtid. Samtidig gjaldt kravet om fødselskontroll å kunne skille seksualitet og reproduksjon (Blom 1980; Gordon 2007). Motstanderne var som regel å finne i brede, borgerlige, kulturkonservative og religiøst orienterte kretser.

Fødselskontroll, med opplysning og tilgang til prevensjon, ble styrket fra midt på 1920-tallet og fram til annen verdenskrig, også i Skandinavia (Andresen og Elvbakken 2020; Blom 1980; Korsgaard 2014; Thorgren 2011). At mulighetene til legal abort var bedre i Norge enn i nabolandene i mellomkrigstida, er vektlagt i en ny studie (Elvbakken 2021). Det var store kontroverser om offentlig støtte til opplysning og tilgang til prevensjon på 1930-tallet så vel som i de første etterkrigstidene (Andresen og Elvbakken 2017). Det ses tydelig i det at den borgerlige kvinnebevegelsen ikke ville støtte mødrehygienekontorene da Norske Kvinneorganisasjoners Samarbeidsnemnd ble dannet rett etter krigen (Løvik 1976).

I tidligere forskning om kvinners fødselskontroll i Norge er arbeiderkvinnenes innsats gjennom mødrehygienekontorene lite vektlagt. Feministiske entreprenører, først og fremst Katti Anker Møller (1877–1945) og det at hun fikk med seg arbeiderkvinnene, blir vanligvis løftet fram (f.eks. Blom 1980; Melby 2020). Møllers virke var viktig, men hun var ikke helt alene om initiativet; arbeiderkvinnene virket i tradisjonen til den internasjonale seksualpolitiske bevegelsen for fødselskontroll fra tidlig 1900-tall (Elvbakken 2021). Tidligere forskning legger også gjerne vekt på at moderne prevensjonsmidler, som kondomer og pessarer, ble lite brukt i første halvdel av 1900-tallet (f.eks. Sogner 2003). En studie av befolkningspolitikk og fødselsregulering under annen verdenskrig viser imidlertid at utbredelsen av prevensjonsmidler, som pessar, sist på 1930-tallet, ikke kan ha vært ubetydelig, og at manglende tilgang til prevensjon under krigen, særlig etter lovregulering fra 1941, kan ha hatt betydning for økte fødselstall (Andresen og Elvbakken 2020).

Tidligere forskning har også vektlagt at Arbeiderparti-regjeringen ledet av Johan Nygaardsvold (1935–1945) valgte ikke å fremme en abortlov for Stortinget på 1930-tallet, noe den danske og svenske regjeringen gjorde. Det er tolket som at regjeringen sviktet og ikke ville fremme saken (f.eks. Aanesen 1981; Blom 1980; Blom og Elvbakken 2001; Danielsen, Larsen

og Ovesen, 2013; Gulli 1980; Schrupf 1984; også Melby 2020). Nyere forskning viser derimot at Ap ved ikke å fremme noen abortlov for et storting med flertall for å stramme inn en relativt liberal praksis, bidro til at kvinner bevarte mulighetene for legal abort, selv om abort var forbudt etter straffeloven av 1902 (Elvbakken 2021). Antallet legale aborter var høyere her i landet enn i nabolandene. I Sverige var antall legale aborter lavt, også etter at abortloven i 1938 ble innført (Lennerhed 2017).

Både arbeid for og motstand mot kvinners fødselskontroll var vanlig i mellomkrigs-tida, for eksempel i Danmark (f.eks. Koch 2014; Korsgaard 2014; Madsen 2014), i Sverige (f.eks. Lennerhed 2002, Thorgren 2011), i Østerrike (McEwen 2012) og i England (f.eks. Brooke 2001; Hall 2013; Rowbotham 1973). I USA og internasjonalt var Margareth Sanger en forkjemper for fødselskontroll, og hun hadde mange skandinaviske forbindelser (Gordon 2007). Hva som skjedde med vilkårene for fødselskontroll under annen verdenskrig, er mindre utforsket. I sine studier fra Tyskland vektlegger historikeren Atina Grossmann (1993, 1995) både kontinuitet og brudd i fødselskontrollpolitikken fra Weimarrepublikken til tida rundt 1950. Abort var forbudt etter den tyske straffeloven § 218 fra 1871, men på 1920-tallet og tidlig 1930-tall ble det åpnet klinikker for seksualopplysning og prevensjon, særlig i byene, og abortforbudet ble liberalt håndtert. I 1933, med nazistenes maktovertakelse, ble alt annerledes. Klinikkerne ble stengt, bruk av prevensjon forbudt og abortforbudet innskjerpet. Ingen av delene kom tilbake etter krigen. Det ble ifølge Grossmann (1995) tatt et oppgjør med Weimarrepublikkens seksualopplysning og fødselskontroll, men ikke med Det tredje rikets familiepolitikk. Nå var selvfølgelig den politiske utviklingen i Vest-Tyskland og i Norge etter 1945 svært forskjellig, med en kristelig-demokratisk regjering fra opprettelsen i 1949 i det ene landet og en sosialdemokratisk i det andre. Det er likevel relevant å spørre hvordan utviklingen var i Norge, hvor nazistene også hadde hatt makten, mens de konservative partiene gjennom mellomkrigstida hadde vært motstandere av både prevensjon og abort. Artikkelen trekker dermed en linje fra situasjonen før krigen gjennom det som skjedde med mødrehygienekontorene under krigen, til ulike politiske grupperingers syn på fødselskontroll i den nære etterkrigstida.

Det er vel kjent at arbeiderkvinnebevegelsens mødrehygienekontorer ble stengt under krigen, og at det vanskeliggjorde mulighetene for fødselskontroll (f.eks. Andresen og Elvbakken 2018, 2020; Blom 1980; Elvbakken 2021; Giæver 2005). Noen inngående studie av det som skjedde ved stengingen, hva som motiverte den, og hvilke følger den fikk for kontorene etter krigen, er imidlertid ikke gjennomført tidligere. Her blir det vektlagt at kontorene ikke bare ble stengt, men også likvidert, ødelagt og fratatt utstyr, kapital og andre eiendeler. Hva var så bakgrunnen for stenging og likvidering av mødrehygienekontorene? Hva skjedde under krigen og etter at freden kom? Svaret på slike spørsmål har betydning for forståelsen av hvordan kvinners rett til fødselskontroll tidligere har blitt etablert og sikret, en kunnskap som ikke minst er viktig i urolige politiske tider, som ofte setter fødselskontroll og reproduktive rettigheter under press, nettopp slik situasjonen er i mange land i dag.

I undersøkelsen av likvideringen av mødrehygienekontorene er det tatt utgangspunkt i arkivmateriale fra forvaltningen under annen verdenskrig. Helseforvaltningen hadde ansvar for likvideringen; under krigen lå den under det nyorganiserte Indredepartementet fra 1941 (Debes 1980). Departementets helseavdeling hadde flere kontorer, Befolkningskontoret er aktuelt her. Kontoret hadde ansvar for helsearbeid for mor og barn og arvelighets- og rasepolitikk.¹ Arkivet er ufullstendig, da deler av det ble fjernet av Nasjonal Samling (NS) ved frigjøringen i 1945 (Sørensen 1991). For vårt formål ble arkivmapper for hvert av de likviderte mødrehygienekontorene undersøkt.² Informasjon om noen kontorers virke både før og etter krigen er supplert med materiale fra de respektive byarkivene og med protokoller

fra kommunale forhandlinger i Trondheim og Oslo. Fra Riksarkivets landssvikarkiv er saker som gjelder personer tilknyttet Befolkningskontoret, gjennomgått.³ I tillegg er skrifter fra krigen om NS' befolkningspolitikk samt artikler og oppslag i aviser og blad undersøkt.⁴

I fortsettelsen blir mødrehygienekontorenes virke før 1940 kort introdusert, og så blir bakgrunnen for og aktørene bak stengingen samt likvidering av kontorene diskutert. Hvordan spørsmål om gjenåpning av kontor etter krigen ble behandlet, er et tredje tema, før linjer i arbeidet for fødselskontroll over tid blir drøftet til slutt.

Mødrehygienekontor og fødselskontroll før annen verdenskrig

Kvinner i Norge hadde bedre tilgang til offentlig støttet fødselskontroll enn kvinner i mange andre land ved utgangen av 1930-tallet (Glass 1938). Bakgrunnen for denne situasjonen må søkes i etableringen og utviklingen av Mødrehygienekontoret i Oslo, som åpnet i 1924. Organisasjonsformen muliggjorde salg av prevensjonsmidler (Hoel 1932). Katti Anker Møller var initiativtaker, første styreleder og hovedaksjonær. Også arbeiderbevegelsen sto bak, og Arbeiderpartiet (Ap) og Norges Kommunistiske Parti (NKP) gikk inn med aksjer. Møller var inspirert av lignende klinikker i utlandet, særlig den britiske legen Mary Stopes prevensjonsklinikk i London. Som den ble klinikken i Oslo finansiert med inntekter fra salg, blant annet av Møllers oversettelse av Stopes *A letter to working mothers on how to have healthy children and avoid weakening pregnancies* (Møller 1924). Arbeiderkvinnebevegelsen krevde opplysning og tilgang til prevensjonsmidler og legal abort, og i 1926 overtok den mange av aksjene i Mødrehygienekontoret. Arbeiderpartiets første kvinne på Stortinget, Helga Karlsen (1882-1936), ble styreleder. Etter første verdenskrig hadde sosialistiske organisasjoner tatt initiativ til klinikker og andre tiltak for fødselskontroll, særlig i store byer som London, Amsterdam, Berlin og Wien (Elvbakken 2021). Bedre fødselskontroll skulle bidra til færre ulovlige aborter og avhjelpe sosial nød som følge av mange barnefødsler. Samtidig sto det om retten til å skille reproduksjon og seksualitet. Fra rundt 1930 støttet sosialdemokratiske og sosialistiske bymyndigheter slike tiltak. Mulighet for fødselskontroll var et kvinnekraft på venstresiden, men den borgerlige kvinnebevegelsen var i likhet med partiene i sentrum og på høyresiden kritisk til prevensjonsopplysning og liberal tilgang til abort, og Møller og arbeiderkvinnebevegelsen ble skarpt kritisert (Blom 1980). Anne Marte Moberg Lokøy (2021) viser også hvordan bladet *Norges Kvinder*, som var organ for Norske Kvinners Nasjonalråd og Hjemmenes Vel, agiterte mot liberal adgang til abort og for strengere straffer gjennom hele 1930-tallet.

Mødrehygienekontoret i Oslo ble modell for andre kontorer rundt om i landet. Bladet *Arbeiderkvinnen* informerte om kontoret til abonnenter over hele landet og hadde annonser om at prevensjonsmidler kunne sendes. Landets andre kontor åpnet i Stavanger i 1927 (*Arbeiderkvinnen* 1927:19). Et tredje i Drammen i 1928, et fjerde i Skien i 1932 (Hoel 1932). I Trondheim og Bergen ble det åpnet kontorer i 1934 og 1935.⁵ I 1939 var det 13 mødrehygienekontorer (Evang 1939). Det ble tilbudt veiledning i bruk av prevensjonsmidler; pessar kunne bli tilpasset og fås kjøpt. Pessar ble regnet som sikkert; kvinner kunne selv rå over bruken. For mange erstattet pessar avbrutt samleie som fødselsregulering. Avbrutt samleie var en usikker metode og førte til nervøsitet og liten glede av samleiet, understreket Hoel (1932). Om lag 20 prosent av besøkene ved Mødrehygienekontoret i Oslo gjaldt ønske om abort, og noen kvinner fikk utført abort «på legeattest». Selv om abort var forbudt, kunne leger attestere at abort trengtes fordi det sto om kvinnens liv eller helse. I 1932 og 1933 ble kontoret oppsøkt av mellom 6000 og 8000, i 1936 av langt flere (Oslo Mødrehygienekontor 1934, 1937). De fleste oppsøkte mødrehygienekontorene for å få råd og få kjøpt prevensjons-

midler eller med spørsmål om abort. Noen mødrehygienekontorer, som det i Oslo, tilbød også helsekontroll av gravide og barn.

Fødselskontroll var tema i diskusjonene om befolkningspolitikken i mange europeiske land knyttet til reduksjonen av fødselstall fra tidlig 1900-tall (se f.eks. Glass 1938; Lennerhed 2002; Thorgren 2011). I Norge fikk opplysningsarbeidet offentlig støtte; i nabolandene var det heller drevet av frivillige organisasjoner (Glass 1938). Mens bruk av prevensjon og friere adgang til abort ble sett på som en trussel for folketallet fra den konservative siden, vektla norsk arbeiderbevegelse at bare økt velferd kunne gi flere barnefødsler. Den relativt liberale aborttilgangen og tilgangen til prevensjon skulle imidlertid bli drastisk endret etter at tyske styrker invaderte Norge i april 1940.

Pronatalisme og befolkningspolitikk

Kvinnens mulighet til offentlig støttet fødselskontroll ble ødelagt under krigen. Med nazistenes maktovertakelse i Tyskland i 1933 ble tiltak for å øke fødselstallet og fremme moderskapet innført. Prevensjon og abort ble vanskelig tilgjengelig, og det ble iverksatt tiltak for å øke barnetallet: barnetrygd og helsekontroller av gravide kvinner og av sped- og småbarn (Grossmann 1995). Disse siste tiltakene ble vurdert positivt av mange, som av den norske barnelegen Kirsten Utheim Toverud (1938). En positiv holdning skyldtes ikke nødvendigvis ønsket om å øke barnetallet, men at tiltakene kunne ha betydning for sped- og småbarns helse og utvikling. I 1930-årene så flere politiske miljøer i Norge som ville styrke moderskapet, til Tyskland for inspirasjon; det ses blant annet i bladet *Norges Kvinder* på 1930-tallet. NS' valgprogram i 1934 lovde støtte til mødre, som barnetrygd, men gikk også inn for ulike rasehygieniske tiltak.⁶ Slikt var heller ikke fremmed utenfor NS (se f.eks. Lokøy 2021). Tyske nazisters stenging av prevensjonsklinikker og fengsling av sosialister, kvinner og menn, ble derimot skarpt kritisert av flere, ikke minst i *Arbeiderkvinnen* på 1930-tallet.

Høsten 1934 ble Komiteen for folkemoralens reisning dannet (O. Skar 1942). Den umiddelbare bakgrunnen var mobiliseringen mot prevensjonsopplysning og liberalisering av adgangen til abort (Elvbakken 2021). Komiteen så kampen mot liberalisering som en kamp for moral og sedelighet, mot befolkningsnedgang og for å styrke «den norske rasen». Den samlet folk fra ulike organisasjoner, som Fedrelandslaget og NS. Sanitetsforeninger, bondekvinnelag og bondelagets ungdomsnemnd støttet komiteen, sammen med mange sykepleiere, leger, jurister og lærere. Noen fortsatte arbeidet etter krigsutbruddet, både NS-medlemmer og andre.

Det er stort samsvar mellom denne komiteens politikk og den politikken som ble realisert under okkupasjonsårene. Den nye politikken skilte seg skarpt fra Arbeiderpartiet og arbeiderkvinnenes og ble presentert i en serie radioforedrag i 1941, samtidig som en rekke nye befolkningspolitiske tiltak ble iverksatt. Foredragene ble trykt og lansert av NS-styrets kultur- og propagandaminister Gulbrand Lunde året etter (*Aftenposten* 24.03.1942). Ledende aktører fra Komiteen for folkemoralens reisning talte sammen med NS-styrets helsedirektør Thorleif Østrem om de skadelige virkningene av befolkningsnedgang, for flere barnefødsler og mot mødrehygienekontorer, prevensjon og abort. Østrem slo fast at propaganda for barnebegrensning hadde ført folket mot nasjonal undergang (Østrem 1942, 32). Mødrehygienekontorene ble omtalt som sentraler for prevensjon og abort som sendte mengder av kondomer, salver og piller over hele landet. Verst var det at barnløse og friske kvinner fikk adgang til slike prevensjonsmidler. Olav Skar fra komiteen var særlig kritisk til at mødrehygienekontorene hadde fått offentlig støtte (1942, 34–37). Han la vekt på at tilgang til prevensjon ville oppmuntre til umoralske kjønnsforbindelser utenfor ekteskapet. Der-

med ble det også flere svangerskap, som igjen kunne føre til flere aborter. Skar var glad for at tysernes invasjon forhindret Stortinget i å vedta budsjettforslaget fra helsedirektør Karl Evang for 1940 om økt bevilgning til mødrehygienekontorene. Tyskerne reddet folket, mente Skar. Motstandere av prevensjon og abort hadde gjennom hele mellomkrigstida hevdet at nedgangen i fødselstallet innebar en trussel om at folket – «den nordiske rasen» – ville dø ut. Under krigen ble dette argumentet enda sterkere framhevet (Elvbakken 2021).

Våren 1941 tok Indredepartementet flere befolkningspolitiske initiativer: forslag til regulering av salg av prevensjonsmidler, forslag til endringer i steriliseringsloven fra 1934, til en abortlov, innføring av kommunalt ansvar for kontrollstasjoner for mor og barn og – kanskje mest presserende – å få stengt mødrehygienekontorene for å stoppe både prevensjonsbruk og en liberal abortpraksis.

Mødrehygienekontorene ble stengt. I september 1941 kom forordning om salg og produksjon av prevensjonsmidler (*Norsk Lovtiend* 27.9.1941). Import av kondomer og pessarer ble sentralisert og kunne bare sendes apotek etter løyve fra Helsedirektoratet (Andresen og Elvbakken 2020). En abortlov som tillot abort på medisinske og eugeniske indikasjoner, ble iverksatt i 1943, men bruken av den er uviss (Elvbakken 2021; Giæver 2005). Norske NS-myndigheters fødsels- og befolkningspolitikk under krigen begrenset tilgangen til prevensjon og adgangen til abort.

Stenging og likvidering

Myndighetene beordret stenging av landets mødrehygienekontorer 28.4.1941 (*Aftenposten* 29.4.1941). Sykepleier Borghild Skar, datter av Olav Skar, hadde samme dag opplyst om det i radioen. Skar ble engasjert av Nasjonal Samlings Kvinneorganisasjon (NSK) høsten 1940.⁷ Hun utarbeidet et notat med skarp kritikk mot mødrehygienekontorene; det ble sendt fra NSK til Indredepartementets helseavdeling i januar 1941.⁸ NSK krevde at kontorene ble stengt og «opphevet». Det var en «ufravikelig nødvendighet». Korrespondanse, protokoller, arkiv og varebeholdning måtte bli beslaglagt for å kunne påvise at ugifte fikk prevensjon, og at kontorene bidro til å gjennomføre aborter. Vedlagt fulgte helsedirektør Evangs forslag om større bevilgning til kontorene fra 1940, et protestbrev fra kristelige organisasjoner mot bevilgningen, en kritisk artikkel i *Norges Kvinder* og et notat fra Komiteen for folkemoralens fremme. Helseavdelingen fulgte straks opp overfor Indredepartementet.⁹

Stengingen var hjemlet i en forordning fra Indredepartementet (*Norsk Lovtiend* 21.4.1941). I departementet var Helseavdelingens befolkningskontor ansvarlig for oppfølging. Befolkingskontoret, som arbeidet med helsekontroll for gravide og barn, hadde også ansvar for rasehygieniske spørsmål, blant annet registrering og tiltak for å hindre «raseblanding» (Statkalenderen 1944, 16). Lederne var NS-medlemmer og rasehygienikere; det ses eksempelvis tydelig hos Sverre Kvassnes (1945).

Forordninger krevde godkjenning fra okkupasjonsmakten. Det var kommunikasjon mellom departementet og tyske myndigheter i Norge om stengingen. I april gikk så det tyske politiet til aksjon.¹⁰ Det har vært noe uklarhet om initiativet bak stengingen. Gogstad (1991) hevder det var de tyske myndighetene, Blom (1980) at stengingen kom etter initiativ fra NSK. Samme konklusjon trekker Brathagen (2004) fra en studie av landssviksaken mot Olga Bjoner, formann i NSK. Vi deler denne vurderingen og vektlegger Skars tydelige initiativ.

Det tyske politiet gikk til aksjon over hele landet 28.4.1941. I Tromsø, Oslo, Bergen og andre byer informerte avisene de følgende dagene om midlertidig stengte mødrehygienekontor. Inntil da, også etter krigsutbruddet, var det jevnlig annonser for kontorene, og

kommunene hadde bevilget støtte, som i Trondheim i januar 1941.¹¹ Få dager etter stengingen ba rådmannen der Indredepartementets helseavdeling om å få tilbake det som var ubrukt av kommunens bevilgning til mødrehygienekontoret.

Ved stengingen i Oslo ble lege Ellinor Jamvold og sykepleier Signe Kløvstad arrestert og andre medarbeidere forhørt (Bruusgaard 1979). Jamvold var fengslet fra 28. 4. til 9. 5. 1941.¹² Befolkningkontoret fant nok ingen som kunne bli anklaget for å ha utført aborter ved Mødrehygienekontoret i Oslo.

Politiet beslagla mødrehygienekontorenes eiendeler. Bankbøker, utstyr (vekker og målebånd), bøker og barnetøy ble inndratt og oversendt Befolkningkontoret. I arkivet finnes fortsatt bankbøker, som Namsos Mødrehygienekontors bankbok, med mange små innskudd, gjennom mange år, inntil hele beholdningen ble tatt ut og oversendt NS-myndighetene i 1943.¹³

Lagre av prevensjonsmidler ble overlatt til de tyske myndighetene eller destruert.¹⁴ Listene over beslaglagt utstyr er detaljerte og omfattende. Utstyret ble samlet hos Befolkningkontoret, hvor Skar sto for fordeling av det til NSK og NS hjelpeorganisasjon (NSH). Noe kunne brukes i nye, «virkelige» mødrehygienekontor. Borghild Skar beskrev de opprinnelige kontorene som «rene pestsentraler» og «grossister» for prevensjonsmidler (*Fritt folk* 9.8.1941). Oslokontoret hadde et «enormt lager» av fordervelige skrifter av kjente sosialistiske leger. Alt ble brent.¹⁵

Befolkningkontorarkivet har dokumenter fra politiavhør av mistenkte ved noen av kontorene. Daglig leder og jordmor ved Trøndelag Mødrehygienekontor i Trondheim Ragna Gundersen var for eksempel anklaget for å ha fjernet kartotekkort, noe Befolkningkontoret mente gjorde det umulig å få oversikt over antallet aborter.¹⁶ Gundersen viste til at alle opplysninger ble slettet etter at årsrapportene var avlevert, men ved stengingen ble opplysninger fra 1940–41 beslaglagt.¹⁷ Analysen av opplysningene ble omtalt i notat til Befolkningkontoret 22.3.1942.¹⁸ Om lag én av fire kvinner som kom til kontoret, ønsket abort, og kvinner ble sendt til både sykehus og leger. I notatet ble legen Ingeborg Aas anklaget for at hun bidro til aborter. Mens Trøndelag Mødrehygienekontor fikk «sin dødsdom og blev likvidert i april 1941», levde Aas videre, het det i notatet. Aas ble heller ikke fengslet.

Lensmannen i Namsos ble i 1942 tipset om mulig mødrehygieneaktivitet i Bangsund. En kvinne var mistenkt, og hun og en rekke vitner ble avhørt. Det hadde vært planer om et mødrehygienekontor i Bangsund før krigen, og det var samlet inn penger, men ikke åpnet noe kontor. Bankboka fra det som skulle bli et kontor, fantes imidlertid, og den ble beslaglagt etter avhørene. Det ble ikke noen videre rettsforfølgelse.¹⁹

Som konsulent ved Befolkningkontoret reiste Borghild Skar rundt og undersøkte forholdene ved de stengte kontorene. Hun skrev utførlige rapporter.²⁰ Fra et besøk i Trondheim i januar 1942 rapporterte hun om legen Carl Viggo Lange. Han satt i styret for kontoret der og hadde legekontor i tilknytning til det. Skar skrev at han var marxist, drev «aborttrafikk» og burde bli sagt opp som leietaker. I mars 1942 ble han sammen med en gruppe andre fengslet som represalie etter en sabotasjeaksjon. Han satt i Falstad fangeleir resten av krigen.²¹

Etter Skars besøk i Odda i juni 1941 ble det gjennomført politiundersøkelser med sikte på å avdekke ulovlige aborter. Hun hadde jaktet på kontorets kartotek og fant det hos stedets politimester. Med utgangspunkt i dette materialet ble tre kvinner forhørt om mulige aborter, men det kom ikke til noen siktelse eller arrestasjoner.²² Skar mente politimesteren hadde hjulpet til med å gjemme kartoteket, og rapporterte ham som tvilsom, selv om han var medlem av NS. Han ble fengslet for «NS-fiendtlig opptreden» og satt i seks måneder på Grini fra mars 1942. Om Skars rapport hadde betydning for fengslingen, er uvisst.

Noen ganger ble det strid mellom NSK og departementet om eiendelene som var beslaglagt.²³ I juni 1942 ba Indredepartementet NSK om en oversikt over hva som var fjernet fra Mødrehygienekontoret i Trondheim. Også i Ålesund var beslaglagte eiendeler på avveie, og Skar ba i 1941 og 1942 tysk politi om å få både inventar og kartotek overlevert til Befolkningsskontoret.²⁴ I 1943 ble Skar selv anklaget for å ha gitt noen ruller av beslaglagt stoff fra Mødrehygienekontoret i Oslo til NSH og et mødrekurs i lokalene. Hun mente å ha tillatelse, men forlot departementet. Siden arbeidet hun i NSK med såkalte mødreskoler.²⁵

For myndighetene var det ikke nok å stenge mødrehygienekontorene og beslaglegge penger, utstyr og andre eiendeler. Et rundskriv fra Indredepartementet 12. desember 1941 viser til beslutning om å likvidere mødrehygienekontorenes aksjeselskap.²⁶ Ordførerne i kommuner med slike aksjeselskap ble tilskrevet og fikk i oppgave å engasjere advokater for å gjennomføre likvideringen. Helst burde advokater med rett innstilling engasjeres. Etter avvikling skulle selskapenes kapital bli oversendt Befolkningsskontoret.

Trondheim valgte sin faste juridiske rådgiver til dette arbeidet. Han tok initiativ til å utbetale lønn som den nevnte Ragna Gundersen hadde opptjent på 1930-tallet, men ikke tatt ut. Etter flere runder med brev ser det ut til at hun fikk utbetalt deler av sitt tilgodehavende før kontorets pengebeholdning ble oversendt til departementet.²⁷

Likvideringen av aksjeselskapene skulle hindre gjenåpning av mødrehygienekontorer, men også gi kontroll over ressurser i selskapene. For å likvidere selskaper og andelslag måtte opplysninger i handelsregistre innhentes. Aktiva og passiva, handelsbrev og bevilgninger måtte på bordet. Prosessene tok tid. Resultatene ble offentliggjort i aviser som trykte utdrag fra *Norsk lysingsblad*. For eksempel nevnte bladet om opphør av mødrehygienekontoret for Odda og Tyssedal 11.11.1942. Kontorenes økonomiske midler ble overført til departementet og også brukt til å honorere advokatene som sto for likvideringen.²⁸ Arkivets siste dokumenter om likvidering er fra januar 1945. Likvidering ble satt i gang ett år før loven om likvidering av jøders eiendommer ble iverksatt, i oktober 1942 (Mangset 2015). Likvideringen viser kraften i motstanden – med alle midler skulle tilgang til opplysning for å kunne regulere antallet barn og til prevensjon svekkes. Norske kvinner skulle føde flere barn, mens mødrehygienekontorene skulle vekk, for alltid.

«Virkelige» mødrehygienekontorer

Parallelt med at mødrehygienekontorene ble stengt og siden likvidert, pågikk arbeidet med den nye befolkningspolitikken. En forordning om kommunale kontrollstasjoner ble iverksatt 23.7.1941 (*Norsk Lovtidend*, 29.9.1941, forordning 64.) Kontrollstasjonene skulle gi råd om barnestell og ernæring, hjelpe mødre og barn og holde matlagnings- og sykurs. Forordningen ble fulgt av rundskriv til kommunene 15.9.1941. Der ble ordførerne bedt om å foreslå nye kontrollstasjoner. Også helserådene ble bedt om uttalelser. Kommunene kunne samarbeide med frivillige organisasjoner, som Norske Kvinners Sanitetsforening (N.K.S.). N.K.S. holdt ifølge NS-helsedirektøren «skjoldet relativt blankt med hensyn til prevensjonsvirksomhet og aborttrafikk».²⁹ Østrem mente «slikt» neppe hadde inngått i det som var sanitetsforeningens virke. Antall kontrollstasjoner i foreningens regi økte sterkt under krigen (Andresen og Elvbakken 2018). De aller fleste var små, med kort ukentlig eller månedlig åpningstid.

Befolkningsskontoret samarbeidet med NS og NSK om å finne egnet personell til de nye kontrollstasjonene. Alt før jul i 1940 hadde Skar bedt ledende NSK-medlemmer i kommuner hvor det var mødrehygienekontor, om å finne kvinner med rett innstilling til å lede det nye arbeidet for kvinner og barns helse.³⁰ Noen steder overtok sanitetsforeningen, NSK

eller NSH i samarbeid med Røde Kors, mødrehygienekontorenes lokale og drev spedbarnskontroll og svangerskapskontroll der. Ingen skulle lenger gi opplysning og råd om prevensjon.

Noen kommuner ser ut til å ha vegret seg noe for å opprette de nye stasjonene. Fra Bergen meldte helserådet ved stadsfysikus at det ikke var behov for flere stasjoner i byen.³¹ I Trondheim var det to kontrollstasjoner for mor og barn i 1940. Byens mødrehygienekontor hadde ønsket å starte med kontroll av barn og svangre, men de kommunale myndighetene mente nå at byen hadde mange nok kontrollstasjoner.³² Etter at bystyret i Trondheim ble oppløst i november 1941, og myndighetenes instruks for oppretting av nye kontrollstasjoner kom i januar 1942, ble arbeidet for NS-regimets kontrollstasjoner intensivert. I mars 1942 ble en ny stasjon vedtatt opprettet; den åpnet 1. september.³³ Utgiftene økte, tilleggsmidler ble bevilget av ordførere etter tur, men stasjonen var preget av utskifting av personell. Kontrollstasjonens lege ba seg fritatt høsten 1944, men ingen søkere meldte seg da engasjementet ble lyst ut. Våren 1945 tok byens sosialrådmann opp behovet for å beordre en lege til tjeneste med departementet.³⁴ Før det ble gjort, var krigen slutt. Også andre steder var det vanskelig å få leger til kontrollstasjonene, som på Lillehammer, der en lege ble beordret til tjeneste. Da han nektet, ble han fengslet. Denne saken inngår i landssvikdommen mot Østrem.³⁵ Gogstad (1991) viser til flere eksempler på at leger nektet å virke for de nye stasjonene, som professoren i pediatri ved Universitetet i Oslo.

Hva skjedde med den norske mødrehygienens «flaggskip», Mødrehygienekontoret i Oslo? Det holdt til i Storgaten, og 12.6.1941 åpnet den nye Oslo kontrollstasjon i disse lokalene med Borghild Skar som pådriver. I Oslo så kommuneadministrasjonen ansvaret for den nye kontrollstasjonen som uklart.³⁶ Ordføreren vedtok imidlertid kommunal overtakelse i juli 1941, og det forpliktet kommunen til å dekke utgiftene. Både finansrådmann og sykehusrådmann var kritiske. De fant budsjettet for den nye stasjonen mangelfullt, med høye lønnsutgifter og store utgifter til ombygging. De var også usikre på behovet. Sagene helsestasjon, ledet av barnelegen Kirsten Utheim Toverud og etablert i 1939, hadde stor kapasitet. Der ble det heller ikke opplyst eller veiledet om prevensjon (Toverud, 1945).³⁷ Skepsis til tross ble midlene som opprinnelig var bevilget til mødrehygienekontoret, brukt til å dekke utgiftene ved den nye kommunale kontrollstasjonen fra sommeren 1942, under Oslos sykehusrådmann.³⁸ To leger som ble knyttet til den nye stasjonen, arbeidet også ved Befolkningkontoret. Som alle lover innført av NS-regimet ble forordningen om kontrollstasjoner avvirket i mai 1945.

Følger av ny politikk

Etter at mødrehygienekontorene var stengt, og mens likvideringen pågikk, fortsatte NS-myndighetene sin propaganda mot kontorenes virke. I november 1941 presenterte Skar og formannen i NSK, Olga Bjoner, det de kalte skrekktall fra Mødrehygienekontoret i Oslo, med oppslag i en rekke aviser. Budskapet var at avfolkningen måtte bli stanset (f.eks. i *Aftenposten* 22.11.1941). I februar 1942 presenterte Østrem også en lignende rapport om en «sjokkerende prevensjonstrafikk og fallende antall fødte» med oppslag i minst 16 aviser med kurver, tabeller og bilder (*Aftenposten* 17.2.1942).

Propagandaen mot den farlige fødselskontrollen fortsatte. Hva fikk dette å si under krigen? Inngrepene i kvinners muligheter til fødselskontroll kan ha bidratt til at det ble født flere barn. Fra 1941 til 1942 økte antall fødte med vel 16 prosent (Andresen og Elvbakken 2020), en større prosentvis økning enn økningen fra 1945 til 1946, selve babyboomens år. Det hang ikke bare sammen med stengingen av mødrehygienekontorene; en svak stigning i

fødselstallene kan observeres allerede fra 1935, men den nesten fraværende adgangen til prevensjonsmidler var, sammen med utstrakt propaganda mot fødselsbegrensning, et håndslag til alle som ønsket å øke fødselstallene.

Krigens abortlov skulle bidra til å stramme inn abortpraksis og redusere antall abortinngrep. Selv om mye er uvisst, må de nye tiltakene også ha bidratt til å stramme inn en relativt liberal abortpraksis. Sensommeren i 1943 ba Østrem og Befolkningsskontorets Saxlund statsadvokaten om å skjerpe straffene for abort (Gogstad 1991, 225). På 1950-tallet viste en analyse at antall dødsfall etter abort økte under krigen, samtidig som antallet legale aborter sank (Skajaa 1956). Dette tyder på at flere aborter ble utført av ukyndige. Samtidig la den samlede pronatalistiske politikken til rette for økning i antallet fødsler. De overordnede linjene i denne politikken hadde også tilslutning fra borgerlige partier og kristne organisasjoner. Av NS-myndighetene fikk Norge under krigen den abortloven Stortingets konservative opposisjon ønsket før krigen (Elvbakken 2021). Ødeleggelsen av mødrehygienekontorene, inndragningen av innsamlede penger og innkjøpte barneklær, pessarer og kondomer og likvideringen var koblet til bred, borgerlig motstand mot prevensjon og fødselskontroll. Slik lignet den norske situasjonen den Grossmann (1995) for Tysklands vedkommende har beskrevet.

Etter krigen: Fortsatt vansker for mødrehygiene

Da Arbeiderpartiets kvinnesekretariat møttes igjen i Oslo 12. mai 1945, var gjenåpning av mødrehygienekontorene på programmet (Elvbakken 2021). Lokaler og utstyr var borte og penger inndratt. Det var tid for gjenoppbygging og for å stille NS-medlemmer og NS-myndigheter til ansvar. Ble så stengingen, fjerningen av utstyr og likvideringen del av rettsforfølgelser etter krigen?

NS-helsedirektør Østrem, Befolkningsskontorets konsulent Arne Høygaard, Borghild Skar (da Breive), kontorets tre kontorsjefer og formannen i NSK, Olga Bjoner, og flere andre ble stilt for retten og dømt for landssvik.³⁹ I dommen mot Skar inngår stenging av landets mødrehygienekontor og beslagene av eiendeler. Likvideringen av mødrehygienekontorene blir derimot ikke omtalt. Skars innsats for mor og barn ble regnet som formildende, selv om hennes kamp for moral og mot usedelighet blir omtalt som fanatisk.⁴⁰ I et notat i saken mot Østrem stilte Arbeiderpartiets sosialminister Sven Oftedal spørsmål om hvorfor ikke likvideringen av kontorene var med i tiltalen. Kildene gir ikke svar på det.⁴¹

Bruusgaard (1979) viste til at Mødrehygienekontoret i Oslo forsøkte å anmelde Borghild Skar for at NSK hadde tatt barnetøy og utstyr fra kontoret. Men siden ikke bare NSK, men også Indredepartementet var involvert i stengingen, var anmeldelse vanskelig. Likevel fikk Mødrehygienekontoret helt uventet utbetalt 600 kroner fra Sosialdepartementet flere år etter krigen. Riksrevisjonen hadde funnet beløpet innbetalt fra kontorets bo til statskassen for utgiftsdekning ved avviklingen. Organisasjonene bak flere likviderte mødrehygienekontor søkte Erstatningsdirektoratet om å få tilbake eiendeler og kapital.⁴² Det førte lite med seg; i hovedsak var midlene tapt.

På lederplass i *Arbeiderkvinnen* krevde Aase Lionæs, redaktør og formann i Arbeiderpartiets kvinnesekretariat, at kvinnene fikk tilbake mødrehygienekontorene; motstanden fra de borgerlige partiene var utålelig (Lionæs 1946). Stortinget skulle vedta statsbudsjett for 1946; Ap hadde rent flertall og NKP tolv representanter, så det gikk mot tydelig flertall for støtte til kontorene. Lionæs fant det likevel nødvendig å rette oppmerksomheten mot dette kvinnekravet, med en tydelig kritikk mot de borgerlige partiene som ikke ville ha offentlig støtte til fødselskontroll og opplysning om prevensjon og abort.

I Stortinget i 1946 kom konfliktene fra 1930-tallet opp igjen med full kraft, også denne gangen i en budsjettsak (St.tid. 1946, 872-896). Flertallet støttet mødrehygienekontorene. Mindretallet, fra Høyre, Venstre, Bondepartiet og KrF, avviste derimot all støtte til prevensjonsopplysning, selv om noen kunne godta at gifte kvinner som var for svake til å klare et svangerskap, kunne bli opplyst om hvordan det kunne unngås. Prevensjonsopplysning til alle, med offentlig støtte, særlig til ugifte, var fortsatt utilbørlig.

Preget likvideringen av mødrehygienekontorene stortingsdebatten i 1946? Flere fra Arbeiderpartiet pekte på at det var store vanskeligheter med å få tak i utstyr og komme i virksomhet igjen etter krigenes ødeleggelser (St.tid. 1946, 878). Rakel Seweriin (Ap) talte om nazistenes ødeleggelser og stengingen av kontorene. Slik hun så det, var motstanden mot kontorene fra «pietistisk hold» av samme slag som den som hadde ført til stenging av dem under krigen (Sst. 883). Kvinner som ikke ønsket flere barn, måtte ikke «tvinges inn på den nazistiske mentalitet og være den rene fødemaskin» (Sst. 893). Også fra NKP ble det uttrykt klar støtte. Statsråd Oftedal kritiserte dem som begrunnet manglende støtte til mødrehygienekontorer med synkende barnetall og moralske betenkeligheter. Prevensjon kunne hindre illegale aborter og kjønns sykdom (Sst. 881).

Fra høyresiden ble det protestert mot å bli stemplet for å ha en nazistisk tankegang, mens det fra Venstre ble protestert mot at motstand mot offentlig støtte til prevensjonsopplysning kunne ses som et uttrykk «for ønske om å drive menneskeavl etter nazistisk mønster» (Sst. 873). Fra Høyre ble det talt sterkt kritisk om informasjon om prevensjonsmidler; det var det som sammen med en «abortus-provocauts-mentalitet» før krigen hadde redusert folketallet. KrF trakk også linjer fra mellomkrigstida, der økt bruk av «preventiv teknikk og fosterdrap» hadde redusert antallet norske barn (Sst. 885). I 1946 var det altså både på høyresiden og i sentrum fortsatt frykt for lave fødselstall i Norge, og kvinnenes rett til fødselskontroll fikk heller bli begrenset – selv om det dette året ble født flere barn enn noen gang tidligere. Mange aviser refererte fra debatten. I arbeiderpressen gikk det ikke upåaktet hen at Borghild Breive, tidligere Skar, var blant tilhørerne i Stortinget denne dagen.⁴³

Var det så enighet innad i Ap om å satse på mødrehygienekontorene? Lederen Lionæs skrev i *Arbeiderkvinnen*, kan også ses på som en mobilisering i partiet for kravet. Hun fulgte opp med henstilling til partiledelsen, som igjen skrev til partiets lokalavdelinger i byene om saken i februar 1946. Partilagene ble bedt om å sørge for at det kom inn kvinner som «kjente mødrehygienesaken», i planleggingskomiteer for mødrehygienekontor og kontrollstasjoner. Det var eksempler på at «reaksjonære kvinner» noen steder var valgt inn i styrer for mødrehygienekontorer.⁴⁴ Det måtte ikke skje. Alle måtte gå inn for kommunale mødrehygienekontorer som solgte og ga tilbud om prevensjonsopplysning. Partiskrivet var tydelig: Det var ikke nok med spedbarns- og svangerskapskontroll; mødrehygienens hovedoppgaver måtte med. I 1948 var det likevel bare åpnet knapt ti mødrehygienekontorer, og flere steder var det fortsatt motstand, også i Ap-styrte byer (Jamvold 1948).

Noen byer, for eksempel Trondheim og Tromsø, tok over kontrollstasjonene for mor og barn og fortsatte med prevensjonsopplysning. Det framgår av avisreportasjer og annonser.⁴⁵ I Sarpsborg ble prevensjonstilbudet framhevet, og kontoret gjenoppsto som aksjeselskap. Det skjedde også i Bergen; kontoret fortsatte som aksjeselskap med kommunal driftsstøtte.⁴⁶ Der ble kontoret imidlertid profilert som kontrollstasjon for barn og mødre; prevensjonsveiledning ble gitt, men ifølge årsrapportene var ikke det noen omfattende aktivitet. I 1976 overtok Bergen kommune aksjene, og mødrehygienekontoret ble kommunalt.

I Oslo åpnet mødrehygienekontoret sommeren 1945, om enn ikke med fullt tilbud. Det ble snart utvidet. Salg av og opplysning om prevensjon ble hovedoppgaven (*Arbeiderbladet* 7.9.1946). Mødrehygienekontoret ba Oslo kommune om å overta i tråd med programmet til

Ap, som også hadde byens ordfører. Helsestasjonene hørte inn under sykehusrådmannen. På hans initiativ oppnevnte formannskapet et utvalg for å utrede behovet for helsestasjoner.⁴⁷ Imens dekket kommunen mødrehygienekontorets driftsutgifter.

Mødrehygienekontorets Ellinor Jamvold reiste kritikk mot utvalgets sammensetning (Jamvold 1946). Hun fant det særlig kritikkverdigg at ingen som kjente mødrehygienekontorets virke, for eksempel legen Gerda Evang, var oppnevnt. Utvalgets sammensetning kan også ha vært bakgrunn for Lionæs' initiativ i 1946. Konklusjonen kom tidlig i 1949. Utvalget gikk inn for at Oslo kommune overtok mødrehygienekontoret.⁴⁸ Mødrehygienekontoret i Oslo kunne bli lagt under Sagene helsestasjon, som jo var ledet av Utheim Toverud. På 1930-tallet hadde hun vært motstander av prevensjon og å liberalisere adgangen til abort. I rapporten ble det opplyst om at hun nå hadde gått med på å tilby prevensjonsopplysning. Det ser ikke ut til at Mødrehygienekontoret stolte på det.⁴⁹ Det ville fortsette som før; aksjeselskapet avviste å bli oppløst for kommunal overtakelse. Kontoret utvidet heller virksomheten; i 1950 fikk det en sosialkurator som kunne bistå kvinner som ønsket abort, med rådgivning og hjelp, inspirert av lignende tiltak i Sverige og Danmark (Bruusgaard 1979).

Ti år senere, i februar 1958, ble Mødrehygienekontorets aksjonærer enige om å gi sine aksjer til Oslo kommune. Det skulle ikke legges under noen helsestasjon, men sortere under Oslo helseråd. I brev til kommunen om styrevedtaket understrekes det at mødrehygienekontorene var kjempet fram ved arbeiderbevegelsens innsats.⁵⁰ Etter nesten 25 års virke var det klart for at «prevensjonskontoret» ble helkommunalt.

Nettopp kombinasjonen av helsekontroll for spedbarn, småbarn og gravide og veiledning og informasjon om prevensjon ble vektlagt i helsedirektør Evangs årvisse forslag om statsstøtte til helsearbeidet (Andresen og Elvbakken 2017). Stortinget vedtok støtte, men aldri enstemmig. Selv etter at landets første abortlov ble vedtatt i 1960, var opplysning om prevensjon kontroversielt og abortloven restriktiv (Elvbakken 2021). I 1972 ble lov om helsestasjoner vedtatt, og organisering og drift av helsestasjoner ble en kommunal oppgave. Helsedirektør Evang hadde foreslått at lovtaksten fikk krav om at helsestasjonene skulle gi prevensjonsrådgivning. Loven fikk ikke en slik bestemmelse, men proposisjonen understreket at familieplanlegging måtte være del av helsestasjonens virke (Andresen og Elvbakken 2018). Utover på 1970-tallet, med gjennomslaget for selvbestemt abort i 1978, ble også arbeidet for tilgang til og opplysning om prevensjon mer akseptert og offentlig finansiert.

Kamp for fødselskontroll

Denne studien har vist de politiske konfliktene om kvinners mulighet til fødselskontroll før, under og etter krigen. Det som skjedde med likvideringen av mødrehygienekontorene, gjorde arbeiderkvinnenes arbeid med gjenåpning etter krigen langt vanskeligere enn det historiske framstillinger tidligere har lagt vekt på. Slik er det gitt et nytt bidrag til historien om kvinners fødselskontroll og mulighetene til å kunne regulere reproduksjonen.

Mens den radikale delen av kvinnebevegelsen lenge hadde krevd prevensjonsopplysning og rett til abort og i den grad det var mulig, selv bidratt til realisering av kravene, var stenging og likvidering av mødrehygienekontorene et viktig element i NS' befolkningspolitikk. Dette og andre anslag mot kvinners fødselskontroll hadde samtidig støtte langt ut over partiets grenser, på en slik måte at prevensjons- og abortspørsmålet dannet en klar skillelinje mellom høyresiden og sentrumspartiene på den ene siden og Arbeiderpartiet og kommunistene på den annen. Kontorene ble systematisk avvirket og likvidert. Etter krigen mobiliserte arbeiderkvinnene for mødrehygiene og for liberalisering av tilgangen til abort, men inn-dratte bankbøker, ødelagt utstyr og brente bøker fikk sammen med en utbredt pronatalistisk

holdning i befolkningen langvarige følger. Selv om arbeiderkvinnene tok opp arbeidet med å etablere mødrehygienekontorer rett etter freden, ble det vanskelig. Dette svekket kvinners mulighet til fødselskontroll i lang tid; selv noen kommuner, regjeringen og Stortinget bidro med økonomisk støtte.

Stortingets borgerlige opposisjon beklaget ikke ødeleggelsen da økonomisk støtte til kontorene ble behandlet i 1946. Det var bred motstand i borgerlige partier mot prevensjonsbruk og abort. De ønsket flere barnefødsler av befolkningspolitiske grunner og gikk også inn for saken av hensyn til folkemoralen. Med tilgang til prevensjon kunne utenomekteskapelig samliv pågå uten konsekvenser. Etter krigen kritiserte de borgerlige partiene mellomkrigstidas innsats for fødselskontroll heller enn nazistenes pronatalistiske linje. Dette ligner situasjonen i etterkrigstidas Tyskland, som vist av Grossmann (1995). I Norge hadde imidlertid de borgerlige og kristelige partiene ikke regjeringsmakt, og konsekvensene var derfor noe mindre.

Til tross for det er den svekkelsen av arbeidet for kvinners fødselskontroll som stengingen og likvideringen representerte, undervurdert. En av grunnene til det kan være at arbeiderkvinnenes innsats har fått relativt liten oppmerksomhet, kanskje fordi det er sett som et svik mot kvinnene at det ikke ble vedtatt noen abortlov i mellomkrigstida. Samtidig er ikke innsatsen for kvinner og barns helse, som sanitetskvinnenes økte aktivitet under krigen, satt i sammenheng med likvideringen av mødrehygienen. Konfliktene om fødselskontroll fortsatte etter krigen, slik det ble tydelig da oppbygging av mødrehygienekontorer ikke ble programpost da Norske Kvinneorganisasjoners Samarbeidsnemnd ble til i 1945. Det var en viktig sak for arbeiderkvinnenes organisasjoner, og de var lite entusiastiske for samarbeidsnemnda. I 1950 ble den oppløst etter uenighet om initiativ til en abortlov. Arbeiderkvinnene ville ikke være med på å foreslå en abortlov uten sosiale indikasjoner for abort (Elvbakken 2021). Fødselskontroll var ingen bisak for arbeiderkvinnene. I ettertid er de sett på som en bremse for et viktig tverrpolitisk arbeid for kvinnepolitikk (Løvik 1976), men i lys av konfliktene om fødselskontroll er det tydelig at det var klare politiske grenser for samarbeid.

Forskningen om abortlovgivningen som revurderer det som skjedde på 1930-tallet, taler sammen med studien av likvideringen for å revurdere forståelsen av betingelsene for kvinners fødselskontroll i mellomkrigstida, under krigen og etterpå. Sosiologen Glass (1938) vurderte kvinners mulighet til fødselskontroll i Norge som positiv i sin sammenlignende studie. Under krigen og i de første tiårene etterpå synes mulighetene betydelig dårligere, men det kan tenkes at nye komparative studier av fødselskontrollens vilkår i etterkrigstida ville gitt dypere innsikt om dette. Kunnskap om hvor sterk motstanden historisk sett har vært kan ha relevans i dag, da kvinners fødselskontroll igjen er et kontroversielt politisk spørsmål i mange land og befolkningsspørsmålet noen steder er aktualisert gjennom stadig synkende fødselstall.

Noter

- 1 Befolkningsskontorets arkiv er i Riksarkivet (RA), i Sosialdepartementets arkiv: serie B- L0001.RA-S1287/1Da/L0155/004. Befolkningsskontoret (opprettet i 1941 og avviklet ved krigens slutt i 1945) er lite omtalt i litteraturen om helseforvaltningen under krigen, (se Gogstad (1991) og Berg (2009)). Helsearbeid for mor og barn omtales positivt; nedbyggingen av kvinners mulighet til fødselskontroll problematiseres ikke.
- 2 Hvert mødrehygienekontor har sin sakmappe i Befolkningsskontorets arkiv, med stiftelsesdokumenter, oversikt over eiendeler, som bankbøker, korrespondanse med myndighetene og regninger fra advokater som gjennomførte likvideringen.

- 3 Riksarkivet (RA) Landssvikarkivet, medisinaldirektør Thorleif Østrem (dom 158, 1947) og B. Skar (da Breive) (dom 99, 1946).
- 4 I Nasjonalbibliotekets avisdatabase er det søkt etter omtaler. Bladet *Arbeiderkvinnen*, utgitt av Arbeiderpartiets kvinnebevegelse, er ikke digitalisert, men gjennomgått i Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek (Arbark).
- 5 Bergen byarkiv (heretter BBY). A 1648, Ha: 3, Bergen Mødrehygienekontor 1934–1973. Trøndelag mødrehygienekontors arkiv 1939-1946 i Trondheim Byarkiv (heretter TBY) (A-1449D/df/L005), Oslo Mødrehygienekontors arkiv i Arbark (heretter OM Arbark).
- 6 I NSD www.nsd.no – partidokumentarkiv. Befolkningspolitikken i NS-program 1934 (punkt 19-21).
- 7 Borghild Skar (1910–1985) var med i NS fra 1933, engasjert i motstanden mot prevensjon og abort (Elvbakken 2021; se også B. Skar 1942).
- 8 Brev fra NSK til Østrem 27.01.1941, ved Øyvor Hansen og Borghild Skar, Skars notat og brevet fra NSK i landssviksak 99/1946.
- 9 Brev fra Østrem til Indredepartementet, i landssviksak 99/1946.
- 10 Vi har ikke sett brev mellom Indredepartementet og tyske myndigheter i Norge i vårt materiale.
- 11 Brev fra Trondheim kommune datert 1.5.1941. Befolkningskontorets arkiv om bevilgning på 2000 kroner for 1941 (17.10.1940), utbetalt 2.1.1941.
- 12 Opplysning fra Norsk digitalt fangearkiv (1940-1945): www.fanger.no.
- 13 Bankboka for Namsos Mødrehygienekontor sto i navnet til formannen, Oddny Olsen.
- 14 Det framgår av kommunikasjon mellom Trondheim kommune og advokat Bauck, som sto for likvideringen av mødrehygienekontoret i byen (TBY).
- 15 Landssviksak 99/1946.
- 16 Jf. Brev til politiet i Trondheim 20.6.1942 og 22.6.1942, Befolkningskontorets arkiv.
- 17 Oppsummeringen er datert 22.3.1943, utarbeidet av Syver Lydersø i Befolkningskontorets arkiv.
- 18 Sst.
- 19 Sst.
- 20 B. Skars rapporter finnes ikke i Befolkningskontorets arkiv, men som kopier i landssviksaken mot henne (99/1946).
- 21 Opplysninger om fangenskapet: www.fanger.no, C. V. Lange og Ragna Gundersen var sosialister og med i Mot Dag. Det var også juristen C. O. Gundersen, gift med Ragna. Han var en av rådmennene i Trondheim, flyktet til Sverige og ble justisminister i 1945 (Ap).
- 22 Rapporten fra Skar om Odda i landssviksaken mot Skar 99/1946, samt www.fanger.no.
- 23 Brev fra Høygaard og Skar til politimesteren i Trondheim 18.9.1941 for å få opplysninger om mødrehygienekontoret i Trøndelag, aktiva var i forvaring hos politiet. Befolkningskontorets arkiv.
- 24 Brev 22.10.1941 og 13.3.1942 fra Skar til Sicherheitsdienst om å få inventarliste og kartotek (sst).
- 25 Brevveksling og notat i landssviksak 99/1946.
- 26 Brevkopi i landssviksak 99/1946 og brevkopi i Trøndelag Mødrehygienekontor (TBY).
- 27 Notat fra rådmann Johann Selnes I.D.H.G, 9.9.1942. Arne Øyen ble kontrollstasjonens lege, og Bergljot Qvenild fra NSK ble bestyrer; Øyen virket ved stasjonen fram til senhøstes 1944.
- 28 Flere brev i Befolkningskontorets arkiv.
- 29 N.K.S fikk drive videre, jf. også brev fra Østrem 19.1.1942 Befolkningskontorets arkiv.
- 30 Notat i landssviksak mot B. Breive (Skar) (99/1946), Landssvikarkivet.
- 31 Som i annonser for og oppslag om kontorene i Trondheim og i Tromsø i dagspressen. Jf. også brev fra Bergens stadsfysikus (Befolkningskontorets arkiv).
- 32 Trøndelag Mødrehygienekontor – brev 24.9.1940, notat 4.10.1940 (TBY).
- 33 Trondheim NS- byrådsprotokoll sak 2/1942. Ordførerbeslutning 3.3.1942.
- 34 NS-sosialrådmann tok opp spørsmål om beordring av lege til kontrollstasjonen 10.3.1945 (brev til fylkesmannen) (medhold i lov om beordring av helsepersonell 26.3.1942). Trøndelag Mødrehygienekontor (TBY).
- 35 Østrem ble dømt (landssvikdom 158/1947) for å ha virket til at en lege på Lillehammer (Cato Anker Aas) ble fengslet for å nekte å arbeide ved en kontrollstasjon for mor og barn. Han var fengslet fra juli 1944 til krigsslutt (norsk fangeregister).
- 36 Korrespondanse mellom finansrådmannen og sykehusrådmannen, Finansrådmannens arkiv, Db saksarkiv (1941-47) Db 0261 Oslo byarkiv (heretter OBY).
- 37 Toverud var også sentral i danningen av Kristelig Folkepartis Kvinner (se Elvbakken 2021).

- 38 Brev fra finansrådmannen til helsestasjon for mor og barn (OBY), jf. brevmappe (kopier) i Oslo arbeiderpartis arkiv D-saksarkiv, Db. Kvinnesekretariatet (1945-1947) (Arbark).
- 39 Landssvikarkivet samt Brathagen (2004) om Olga Bjoner.
- 40 Landssvikarkivet 99/1946. B. Breive.
- 41 Landssvikarkivet 158/1947. T. Østrem. Oftedal arbeidet for støtte til mødrehygiene før krigen.
- 42 Erstatningsdirektoratet (1945–1952) behandlet erstatningssaker etter ødeleggelse under krigen.
- 43 Som *Dagbladet* 31.5.1946, 3.6.1946 og *Bergens Arbeiderblad* 6.6.1946. Flere aviser skrev at Borghild Skar (Breive) var frekk nok til å være tilhører.
- 44 Arbark, Kvinnesekretariatets arkiv, brev datert mars 1946.
- 45 *Arbeideravisa* 4.11.1946 (Trondheim), *Sarpsborg Arbeiderblad* 15.2.1947, *Vestfold Arbeiderblad* 7.11.1946, *Arbeidet* 21.5.1945 (Bergen). Drammen kommune hadde overtatt kontoret i 1939, og det åpnet igjen med prevensjonsopplysning i desember 1945 (*Fremtiden* 30.3.1946, 20.3.1948, 9).
- 46 Årsrapporter 1939–76, Bergen Mødrehygienekontors arkiv (BBY).
- 47 Komiteen ble ledet av stadsfysikus Andreas Diesen, og med var Utheim Toverud, en tannlege, kommunens hovedbokholder og en lege. Rakel Seweriin (A) ble foreslått, men ikke oppnevnt.
- 48 Rapport datert 23.2.1949, Finansrådmannen, saksarkiv Db – 0030, Oslo Byarkiv.
- 49 Utheim døde høsten 1949. Lege Klara Leivestad ble ansatt ved helsestasjonen under krigen. Hun var blant aktive mot prevensjon og liberalisering av abortlovgivningen (Elvbakken 2021).
- 50 Brev fra Oslo Mødrehygienekontor til Oslo kommune, datert 19.02.1959, Arbeiderpartiets saksarkiv (Arbark). Om overtakelsen: Aktstykker for Oslo kommune, Oslo formannskaps forhandlinger 1958–59, sak 35009/1958.

Referanser

- Aanesen, Ellen. 1981. *Send meg ikke til en «kone», doktor*. Oslo: Forlaget Oktober.
- Andresen, Astri og Kari Tove Elvbakken. 2017. «Karl Evang og mødrehygiesaken – om lojalitet, nøytralitet og faglig uavhengighet.» *Norsk statsvitenskapelig tidsskrift* 33, 2, 136–152. <https://doi.org/10.18261/issn.1504-2936-2017-02-03>
- Andresen, Astri og Kari Tove Elvbakken. 2018. «Fødselskontroll, barnehelse og kvinners rettigheter og plikter.» *Tidsskrift for kjønnsforskning* 42, 1–2, 67–84. <https://doi.org/10.18261/issn.1891-1781-2018-01-02-05>
- Andresen, Astri og Kari Tove Elvbakken. 2020. «In peace and war. Birth control and population policies in Norway (1930-1945).» *Continuity and Change* 35, 345–369. <https://doi.org/10.1017/S0268416020000235>
- Berg, Ole. 2009. *Spesialisering og profesjonalisering – En beretning om den sivile norske helseforvaltnings utvikling fra 1809 til 2009, del 1: 1809-1983 – den gamle helseforvaltning*. Helsetilsynet rapport, 8/2009.
- Blom, Ida. 1980. *Synd eller sunn fornuft? Om barnebegrensningens historie i Norge*. Bergen: Universitetsforlaget.
- Blom, Ida og Kari Tove Elvbakken. 2001. «Linjer i norsk abortpolitikk.» *Tidsskrift for velferdsforskning* 4, 1, 48–62.
- Brathagen, Kjersti. 2004. *Ledelsen av NS kvinneorganisasjon for retten. NSK-ledelsen og det rettslige oppgjøret 1945–49*. Hovedoppgave, Universitetet i Oslo.
- Brooke, Stephen. 2011. *Sexual Politics, Sexuality, Family Planning, and the British Left from the 1880s to the Present Day*. Oxford: Oxford University Press.
- Bruusgaard, Chris. 1979. «Arven etter Katti Anker Møller.» I *Hvor var kvinnene? Elleve kvinner om tiden fra 1945–1960*, redigert av Kari Skjønberg, 13–40. Oslo: Gyldendal.
- Danielsen, Hilde, Eirinn Larsen og Ingeborg Winderen Ovesen. 2013. *Norsk likestillingshistorie 1814–2013*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Debes, Jan. 1980. *1940–1945*. Bind 5 av *Sentraladministrasjonens historie*. Oslo: Universitetsforlaget.

- Elvbakken, Kari Tove. 2021. *Abortspørsmålets politiske historie 1900–2020*. Oslo: Universitetsforlaget. <https://doi.org/10.18261/9788215042923-2021>
- Evang, Gerda. 1939. Mødrehygienesaka, foredrag 31.10.1939, i *Landskvinnekonferansen 1939*, Oslo: Arbeidernes Aktietrykkeri.
- Giæver, Øyvind. 2005. «Abortion and eugenics.» *Scandinavian Journal of History* 30, 1, 21–44. <https://doi.org/10.1080/03468750510013908>
- Glass, David Victor. 1938. «The effectiveness of abortion legislation in six countries.» *The Modern Law Review* II, 2, 98–138.
- Gogstad, Anders Christian. 1991. *Helse og hakekors Helsetjeneste og helse under okkupasjonsstyret i Norge*. Bergen: Alma Mater forlag AS.
- Gordon, Linda. 2007. *The Moral Property of Women: A History of Birth Control Politics in America*. Urbana/Chicago: University of Illinois Press.
- Grossmann, Atina. 1993. «German women doctors from Berlin to New York: Maternity and modernity in Weimar and in exile.» *Feminist Studies* 19, 1, 65–88.
- Grossmann, Atina. 1995. *Reforming sex: The German movement for birth control and abortion reform 1920–1950*. Oxford: Oxford University Press.
- Gulli, Britta M. 1980. Abortlovgivningens historie. I *Det kriminelle kjønn, Om barnefødsel i dølgsmål, abort og prostitusjon. Bidrag til Norsk kvinnehistorie*, redigert av A. M. Gotaas, Britta Gulli, Kari Melby og Aina Schiøtz, 129–162. Oslo: Pax Forlag.
- Haave, Per. 2000. *Sterilisering av taterne 1934–1977: En historisk undersøkelse av lov og praksis*. Oslo: Norges forskningsråd.
- Hagemann, Gro, Kari Melby, Hege Roll-Hansen, Hilde Sandvik og Ingvild Øye. 2020. *Med kjønnsperspektiv på norsk historie*. Oslo: Cappelen Damm Akademisk.
- Hall, Lesley A. 2013. *Sex, gender and social change in Britain since 1880*. London: Palgrave Macmillan.
- Hoel, Nic. 1932. «Erfaringer fra de første fire måneders drift ved Skienfjordens Mødrehygienekontor.» *Tidsskrift for Den norske legeforening* 52:5, 304–316.
- Jamvold, Ellinor. 1946. Intervju i *Arbeiderbladet*. 23.2.1946, 9.
- Jamvold, Ellinor. 1948. Intervju i *Dagbladet*. 24.1.1948, 2.
- Koch, Lene. 2014. *Rasehygiejne i Danmark 1920–56*. København: Informations Forlag.
- Korsgaard, Lea. 2014. *Orgasmeland: Da den seksuelle revolutionen kom til Danmark*. København: Gyldendal.
- Kvassnes, Sverre. 1945. *Er vårt folk dødsdømt?* Oslo: Brage.
- Lennerhed, Lena. 2002. *Sex i folkhemmet: RFSUs tidlige historie*. Uppsala: Gidlunds Förlag.
- Lennerhed, Lena. 2017. *Kvinnotrubbel: Abort i Sverige 1938–1974*. Uppsala: Gidlunds Förlag.
- Lionæs, Aase. 1946. «Mødrehygienekontorene». *Arbeiderkvinnen*. 1, 3.
- Lokøy, Anne Margrete M. 2021. «'Mord er mord, også når det gjeld det ufødde': En studie av avisen Norges Kvinder's tilnærming til liberalisering av §245 1930–1939.» Masteroppgave, Universitetet i Bergen.
- Løvik, Merete. 1976. «Norske Kvinneorganisasjoners Samarbeidsnemnd 1945–1952.» Hovedoppgave, Universitetet i Bergen.
- Madsen, Agnete Birger. 2014. *Et barnelig i en kuffert: Om fødsler i Danmark dølgsmål, barnemord og fosterfordrivelse i Danmark 1900–1950*. København: Kvindemuseet.
- Mangset, Stine Eriksen. 2015. «En kamp om verdier: Likvidasjonsstyret for inndratte jødiske formuer.» Masteroppgave, Universitetet i Oslo.
- McEwen, Britta. 2012. *Sexual Knowledge – Feeling, Fact, and Sexual reform in Vienna 1900–1934*, New York: Bergham.

- Melby, Kari. 2020. «Husmortid, mange ekteskap, færre barn.» I *Med kjønnsperspektiv på norsk historie*, redigert av Gro Hagemann, Kari Melby, Hege Roll-Hansen, Hilde Sandvik og Ingvild Øye, 335–342. Oslo: Cappelen Damm Akademisk.
- Møller, Katti Anker (1924). Om Oslo Mødrehygienekontor, *Arbeiderkvinnen*, s.39 og s.88.89.
- Oslo Mødrehygienekontor. 1934. Mødrehygienekontoret i Oslo 1924 til 1934. Bilag til *Tidsskrift for Den norske legeförening*, 54:3, 8.
- Oslo Mødrehygienekontor. 1937. Beretning for 1935 og 1936, Bilag til *Tidsskrift for Den norske lægeförening*, 57:11, 4.
- Rowbotham, Sheila. 1973. *Hidden from History. 3003 years of Women's Oppression and the fight against it*. London: Pluto press.
- Schrumpf, Ellen. 1984. *Abortsakens historie*. Oslo: Tiden Norsk Forlag.
- Skajaa, Kristjar. 1956. «Antallet av aborter og svangerskapsavbrytelser i Norge», bilag 1 i *Innstilling fra Straffelovrådet om adgangen til å avbryte svangerskap*, 70–90.
- Skar, Borghild. 1942. «Morstanken folket vårt.» I *Vår ungdom og vår framtid : Aktuelle befolkningsproblemer*, 16–27. Oslo: J.M. Stenersens forlag.
- Skar, Olav. 1942. «Den moralske utgliding.» I *Vår ungdom og vår framtid : Aktuelle befolkningsproblemer*, 7–15. Oslo: J.M. Stenersens forlag.
- Sogner, Sølvi. 2003. «Abortion, Birth Control and Contraception: Fertility Decline in Norway». *The Journal of Interdisciplinary History* 34, 2, 209–234.
- Statskalenderen. 1944. *Norges statskalender for årene 1944–45*. Oslo: Aschehoug & Co.
- St. tid. 1946. (Stortingstidende) 31.5.1946, 872–896 (Behandling av St.prp. nr. 1. (1945–1946) Sosialdep., kap. 466, 33–34. Budsjett-innst. S. nr. 77).
- Sørensen, Øystein. 1991. *Solkors og solidaritet: Høyreautoritær samfunnstenkning i Norge 1930-1945*. Oslo: Cappelen.
- Thorgren, Gunilla. 2011. *Ottar och Kärleken: En biografi*. Stockholm: Norsteths.
- Toverud, Kirsten Uthaug. 1938. I *Sosialhygiene og folkehelse: NRKs serieforedrag februar – april*. Oslo: J. M. Stenersens forlag, 30-43.
- Toverud, Kirsten Uthaug. 1945. *Oslo kommunes beretning om de første 6 års arbeid ved Oslo kommunes helsestasjon for mor og barn på Sagene (1939–1944)*. Oslo: Fabr. & Sønner.
- Østrem, Thorleif Dahl. 1942. «Befolkningsspørsmål.» I *Vår ungdom og vår framtid : Aktuelle befolkningsproblemer*, 28–35. Oslo: J.M. Stenersens forlag.